

Maciej Grochowski

Instytut Języka Polskiego PAN

Relacje paradygmatyczne i syntagmatyczne

1. Definicje pojęć

Relacje paradygmatyczne to stosunki między jednostkami systemu językowego, które należą do tej samej klasy (fonologicznej, gramatycznej, semantycznej) i w związku z tym są zdolne do zajmowania tej samej pozycji w ciągu syntagmatycznym; por. np. fonemy *d : ł : t* w pozycji inicjalnej rzeczowników *dom : łom : tom*; formy przymiotników *ciekawą, zabawną, interesującą, nudną* poprzedzające rzeczownik w grupie nominalnej *chłopiec czyta ciekawą/zabawną/interesującą/nudną książkę*; przymiotniki określające kolor, występujące w tej samej pozycji predykatywnej *ta bluzka jest biała, granatowa, zielona, czarna*. Przyjmuje się (w dużym uproszczeniu), że jednostki wchodzące w relacje paradygmatyczne (nazwa pochodzi od grec. *parádeigma* ‘przykład, wzór’) nie współwystępują, dlatego też zależności, w jakich pozostają, są nazywane w skrócie związkami *in absentia*. Należą natomiast do klas substytucyjnych, por. np. Polański 1991, 1999a; Karolak 1999a. W niektórych opracowaniach stosunki te są charakteryzowane bardzo szeroko, zgodnie ze swoją pierwotną nazwą, jako **relacje asocjacyjne** (w świadomości mówiących). Przy takim ich rozumieniu wchodzące w nie jednostki nie muszą zajmować tej samej pozycji w ciągu syntagmatycznym; por. np. *pisze, pisanie, pismo, piśmienny, pisak; czytanie, skakanie, spanie, fruwanie, bazgranie* (Apresjan 1971: 50; Gołąb, Heinz, Polański 1968: 411–412; Heinz 1978: 239–240; Lyons 1975: 88–94; 1984: 234–236).

Relacje syntagmatyczne to stosunki formalne i/lub semantyczne między jednostkami systemu językowego, które są zdolne do współwystępowania w tej samej sekwencji, a także do wchodzenia we współzależność. Są nazywane w skrócie związkami *in praesentia*. Do zakresu relacji syntagmatycznych (nazwa pochodzi od grec. *syntagma* ‘zestawienie’) należą wszelkie zależności liniowe (na tzw. poziomej osi języka), a więc między fonemami, morfemami, wyrazami, grupami wyrazowymi, wypowiedziami. Por. np. związek między tematem słowotwórczym *starz-* a formantem *-ec*, między tematem fleksyjnym *leś-* a końcówką miejscownika l. poj. *-e*, między formą liczby i znaczeniem rzeczownika a formą liczby i znaczeniem czasownika w zdaniach *Pies szczeka / Psy szczekają*. (Gołąb, Heinz, Polański 1968: 556–557; Heinz 1978: 239–240; Polański 1991, 1999b; Karolak 1999b; Lyons 1975: 88–94, 1984: 234–236; Zawadowski 1964: 28).

Relacje syntagmatyczne były podstawą rozróżnienia trzech typów związków między pojęciami (związków semantycznych) i między wykładnikami pojęć (związków syntaktycznych), interdependencji, determinacji i konstelacji. Logiczną motywację tego podziału związków przedstawił w 1943 roku w swojej teorii funkcji glossematycznych Louis Hjelmslev (1979) w „Prolegomenach do teorii języka” (por. też Ivić 1975: 195). Problem typologii zależności syntagmatycznych i jej wskaźników omawiał – rozwijając i uściślając propozycje Hjelmslewa – Andrzej Bogusławski (1961, 1962). Terminy zaproponowane przez Hjelmslewa są zdefiniowane w artykule → ZALEŻNOŚCI SKŁADNIOWE.

Leon Zawadowski (1966: 314–361), podejmując krytyczną dyskusję z Hjelmslev’em, wiele miejsca poświęcił teoretycznym rozważaniom dotyczącym opozycji związków syntagmatycznych i komutacyjnych (paradygmatycznych). Wśród tych pierwszych wyróżnił (1966: 323) implikację jednostronną (determinację), dwustronną (koincydencję), tolerancję (niezależność) i ekskluzję (nietolerancję). Związki komutacyjne odpowiadają związkom między dystrybucjami, a więc między zakresami zbiorów (Zawadowski 1966: 334).

2. Historia opozycji pojęć

Opozycja relacji paradygmatycznych i syntagmatycznych ma swoje źródła w pracach Mikołaja Kruszewskiego (1967), który wyróżnił dwa rodzaje związków asocjacyjnych między jednostkami językowymi: związek oparty na podobieństwie, tworzący gniazda i związek polegający na styczności (następstwie), tworzący szeregi (por. też Bogusławski, Drzazgowska 2016: 543).

Kruszewski (1967: 90–91, 150) uważał, że każdy wyraz kojarzy się z innymi w sposób podwójny: na podstawie podobieństwa zewnętrznego (dźwiękowego lub strukturalnego) i wewnętrznego (semazjologicznego). Bez asocjacji pierwszego rodzaju niemożliwe byłoby słowotwórstwo, a bez asocjacji drugiego rodzaju reprodukcja wyrazu i nadawanie wyrazowi znaczenia.

W ocenie Romana Jakobsona (1967: XXIV) część II „Kursu” de Saussure’a, „Językoznawstwo synchroniczne” (Saussure 1991: 123–166), zwłaszcza dotycząca związków syntagmatycznych i asocjacyjnych, nazwanych później przez Hjelmslewa paradygmatycznymi (147–152), ma swoje źródła w pracy Kruszewskiego „Zarys nauki o języku. Wstęp” (pierwodruk: Kazań 1883). Skojarzenia według podobieństwa, grupujące jednostki „w wielość skoordynowanych rodzin albo gniazd”, to związki asocjacyjne u de Saussure’a (1991: 150), a skojarzenia według styczności, wiążące jednostki w szeregi, to związki syntagmatyczne u de Saussure’a (1991: 147).

Wpływ Kruszewskiego na de Saussure’a był wielokrotnie dyskutowany w literaturze (Baudouin de Courtenay 1888, 1891; Berezin 1998: 74–80; Bogusławski, Drzazgowska 2016: 231; Danielewiczowa 2016: 86–94; Jakobson 1960, 1967; Polański 1991: 15–16).

Ferdinand de Saussure (1991), charakteryzując związek syntagmatyczny (i wywodząc jego nazwę od wyrazu *syntagma*), zwracał uwagę na jego linearność, na następstwo co najmniej dwóch, ale jednak ograniczonej liczby współwystępujących jednostek, na ich określony porządek. Elementy szeregu asocjacyjnego grupują się, zdaniem de Saussure’a, w pamięci mówiącego wokół jakiegoś składnika („jądra konstelacji”), ale nie tworzą określonego układu, ich liczba także nie jest ograniczona (Paveau, Sarfati 2009: 95–97).

Kwalifikacja przez de Saussure'a (1991: 147–152) obu rodzajów związków z punktu widzenia ich przynależności do poziomu *langue* czy do poziomu *parole* nie jest jednoznaczna.

Oparty na zasadzie poszukiwania różnic mechanizm analogii pozwolił de Saussure'owi (1991: 193–194) na pokazanie explicite relacji syntagmatycznych i paradygmatycznych między jednostkami językowymi (Bogusławski 1993; Bogusławski, Drzazgowska 2016: 353–358, 362–366; Drzazgowska 2013; Karolak 1963, 1966: 12–20; Grochowski 2011). Te dwa rodzaje stosunków stanowią podstawę analizy wszelkich zależności między kształtami wyrażen (por. np. Gębka-Wolak, Moroz 2013), jak i między ich znaczeniami. Opozycja ta jest relewantna dla wyznaczania klas gramatycznych jednostek języka, a także klas (pól) semantycznych leksemów.

Literatura

- Apresjan, J. 1971. *Koncepcje i metody współczesnej lingwistyki strukturalnej (Zarys problematyki)*, tłum. Z. Saloni. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Baudouin de Courtenay, J. 1888. „Mikołaj Kruszewski, jego życie i prace naukowe”. *Prace Filologiczne* 2: 837–849.
- Baudouin de Courtenay, J. 1891. „Mikołaj Kruszewski, jego życie i prace naukowe”. *Prace Filologiczne* 3: 116–175.
- Berezin, F.M. 1998. „Mikołaj Kruszewski and 20th-century linguistics”. *Historiographia Linguistica* 25: 61–86.
- Bogusławski, A. 1961. „O typach zależności syntagmatycznej”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 20: 27–37.
- Bogusławski, A. 1962. „O niektórych właściwościach układu syntagmatycznego wielkości semantycznych”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 21: 41–48.
- Bogusławski, A. 1993. „O proporcjonalności w języku i jej warunkach”. W *Językoznawstwo synchroniczne i diachroniczne. Tom poświęcony pamięci Adama Weinsberga*, red. J. Sambor, J. Linde-Usiekiewicz, i J. Huszcza. Warszawa: Wydawnictwo UW, 59–76.
- Bogusławski, A., i E. Drzazgowska. 2016. *Język w refleksji teoretycznej. Przekroje historyczne*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Danielewiczowa, M. 2016. *Dosięgnąć przedmiotu. Rzecz o Ferdynandzie de Saussurze*. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Drzazgowska, E. 2013. „Stosunek języka do rzeczywistości pozajęzykowej u Ferdinanda de Saussure'a”. *Przegląd Humanistyczny* 5: 27–37.
- Gębka-Wolak, M., i A. Moroz. 2013. „Na przecięciu związków syntagmatycznych i asocjacyjnych, czyli o słabych powiązaniach składniowych”. *Przegląd Humanistyczny* 5: 51–61.
- Gołąb, Z., A. Heinz, i K. Polański. 1968. *Słownik terminologii językoznawczej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Grochowski, M. 2011. „Strukturalizm i poststrukturalizm w polskim językoznawstwie synchronicznym (refleksje metodologiczne)”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 67: 15–28.
- Heinz, A. 1978. *Dzieje językoznawstwa w zarysie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hjelmslev, L. 1979. „Prolegomena do teorii języka”. W *Językoznawstwo strukturalne. Wybór tekstów*, red. H. Kurkowska, i A. Weinsberg. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 44–137.

- Ivić, M. 1975. *Kierunki w lingwistyce*, tłum. K. Feleszko, i A. Wierzbicka, wyd. 2. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Jakobson, R. 1960. „Kazańska szkoła polskiej lingwistyki i jej miejsce w światowym rozwoju fonologii”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 19: 3–34.
- Jakobson, R. 1967. „Znaczenie Kruszewskiego w rozwoju językoznawstwa ogólnego”. W *M. Kruszewski. Wybór pism*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, X–XXV.
- Jakobson, R. 1989. *W poszukiwaniu istoty języka. T. 2: Wybór pism*, red. M.R. Mayenowa. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Karolak, S. 1963. „Pojęcie pozycji syntagmatycznej a wyodrębnianie jednostek języka”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 22: 131–142.
- Karolak, S. 1966. *Zagadnienia rekcji przyimkowej czasownika w języku rosyjskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Karolak, S. 1999a. „Związki asocjacyjne”. W *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 703–704.
- Karolak, S. 1999b. „Związki syntaktyczne (kookurencyjne)”. W *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 704–707.
- Kruszewski, M. 1967. *Wybór pism*, red. i przekł. J. Kuryłowicz, i K. Pomorska, ze wstępem J. Kuryłowicza, i R. Jakobsona. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Lyons, J. 1975. *Wstęp do językoznawstwa*, tłum. K. Bogacki. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lyons, J. 1984. *Semantyka*, t. 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Paveau, M.A., i G.É. Sarfati. 2009. *Wielkie teorie językoznawcze. Od językoznawstwa historyczno-porównawczego do pragmatyki*, tłum. I. Piechnik. Kraków: Avalon.
- Polański, K. 1991. „Wprowadzenie”. W *Kurs językoznawstwa ogólnego*, tłum. K. Kasprzyk. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 5–22.
- Polański, K. 1999a. „Stosunki paradygmatyczne”. W *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 561.
- Polański, K. 1999b. „Stosunki syntagmatyczne”. W *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 561–562.
- Saussure de, F. 1991. *Kurs językoznawstwa ogólnego*, tłum. K. Kasprzyk. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Zawadowski, L. 1964. „Główne cechy językoznawstwa funkcjonalnego”. W *Podstawy języka*, red. R. Jakobson, i M. Halle. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 7–31.
- Zawadowski, L. 1966. *Lingwistyczna teoria języka*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Magdalena Żabowska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Relacje semantyczne między jednostkami leksykalnymi

Relacje semantyczne to relacje znaczeniowe między wyrażeniami językowymi (wyrazami i zwrotami) odzwierciedlające relacje sensu zachodzące między elementami językowymi, polegające na podobieństwie (równo- lub bliskoznaczności, por. synonimia, quasi-synonimia, konwersja, hiponimia) lub na opozycji treści wyrażen (por. antonimia, sprzeczność). W odróżnieniu od szeroko rozumianych związków treściowych (tematycznych) między wyrażeniami relacje semantyczne zachodzą między elementami leksykalnymi reprezentującymi te same klasy gramatyczne. Relacje semantyczne odzwierciedlają uporządkowanie hierarchiczne leksykalnych pól semantycznych, pełnią także istotną rolę w analizie semantycznej wyrażen.

1. Relacje semantyczne w semantyce strukturalnej

Wspólnym założeniem wszystkich koncepcji w ramach językoznawstwa strukturalnego jest wywodzące się z teorii Ferdinanda de Saussure'a przekonanie o wzajemnej zależności elementów systemu. Przyjmuje się, że znaczenie każdej jednostki leksykalnej zależy od równoczesnej obecności innych jednostek w danym podsystemie; nie można więc badać znaczenia jednego wyrazu bez uwzględniania znaczeń innych wyrażen.

W teoriach pola semantycznego (por. Guido Ipsen, Jost Trier, Leo Weisgerber, Walter Porzig) → **POLE SEMANTYCZNE**, przyjmuje się, że sens wyrazu można określić tylko poprzez ustalenie jego relacji względem innych wyrazów (sąsiednich i opozycyjnych). Celem jest ustalenie zależności sensu wewnątrz elementów tworzących poszczególne pola wyrazowe; opis relacji semantycznych pozwala odtworzyć uporządkowany system słownictwa danego języka. Z kolei w semantyce składnikowej (por. koncepcje Anny Wierzbickiej i Andrzeja Bogusławskiego) uznaje się, że analiza wyrażen powiązanych semantycznie pozwala na ustalenie komponentów treści (semów) danego wyrażenia. Na relacjach sensu między pojęciami bazuje także definiowanie znaczeń wyrażen.

2. Relacje semantyczne między leksemami

Relacje semantyczne odzwierciedlają hierarchiczne uporządkowanie (syntagmatyczne i paradygmatyczne) → **RELACJE PARADYGMATYCZNE I SYNTAGMATYCZNE** leksykalnych pól

semantycznych → POLE SEMANTYCZNE; ich układ opiera się na relacjach podobieństwa i opozycji. Relacje sensu między wyrażeniami opierają się na implikowaniu treści wyrażenia przez inne wyrażenie. → IMPLIKACJA SEMANTYCZNA.

2.1. Hiponimia i hiperonimia

Hiponimia jest paradygmatyczną relacją zachodzącą między wyrażeniem bardziej szczegółowym (**hiponimem**) a ogólniejszym (**hiperonimem**), por. np. *róża* → *kwiat*. Hiponimy tego samego wyrażenia to **współhiponimy**, por. {*róża, tulipan, żonkil*} → *kwiat*. Relacja konwersywna względem hiponimii to **hiperonimia**. Między hiponimem a hiperonimem zachodzi jednostronna implikacja semantyczna, por. *Z tego, że o czymś możemy powiedzieć „róża”, wynika, że możemy o tym czymś powiedzieć „kwiat”, ale nie odwrotnie*, por.:

hiponimia	$(p \rightarrow q) \wedge \neg (q \rightarrow p)$
-----------	---

Hiponimia jest relacją przechodnią: jeżeli *x* jest hiponimem *y*, a *y* jest hiponimem *z*, to *x* jest hiponimem *z*, por. (*róża* → *kwiat*) i (*kwiat* → *roślina*) → (*róża* → *roślina*). Ze względu na strukturę treści wyrażen hiponim jest bardziej złożony niż hiperonim, z kolei zakres hiperonimu jest szerszy niż hiponimu (zob. Lyons 1984).

Relacja hiponimii porządkuje hierarchicznie słownictwo; wyraz nadrzędny semantycznie jest **hiponimem bezpośrednim** danego wyrażenia (np. *koń* → *zwierzę*, por. *koń* → *ssak*). Zbiór leksemów bardzo ogólnych, będących dla innych leksemów **hiponimami drugiego rzędu**, tworzą m.in. *człowiek, zwierzę, rzecz, miejsce, substancja, materiał, cecha; działać, poruszać się, stawać się, robić, być* (Lyons 1984: 286–287).

Relacja zachodząca np. w parach leksemów *okrągły – kształt, słodki – smak* to **quasi-hiponimia**, tj. quasi-paradygmatyczna relacja między bardziej szczegółowym wyrażeniem należącym do jednej klasy (tu: przymiotników) a ogólniejszym wyrażeniem innej klasy (tu: rzeczowników) (Lyons 1984: 287–288).

2.2. Synonimia i quasi-synonimia

Synonimia to hiponimia obustronna, czyli symetryczna, np. *zięć* i *mąż córki*, por. *Z tego, że o kimś możemy powiedzieć „zięć”, wynika, że możemy o tym kimś powiedzieć „mąż córki” i odwrotnie*; między synonimami zachodzi ekwiwalencja, por.:

synonimia	$(p \rightarrow q) \wedge (q \rightarrow p)$
-----------	--

Synonimia może być ujmowana w perspektywie semantycznej bądź dystrybucyjnej: **synonimy słownikowe** to wyrażenia, których znaczenia się pokrywają, **synonimy kontekstowe** to wyrażenia, które są wzajemnie podstawialne w tekście. Pełna odpowiedniość w parach wyrażen jest zjawiskiem rzadkim, znacznie częściej zachodzi częściowe podobieństwo lub podstawialność w parach wyrażen (por. typy wyróżnione przez Johna Lyonsa: synonimia dokładna i niedokładna; totalna i nietotalna). Wyróżnia się synonimy leksykalne w wąskim sensie, tj. **synonimy dokładne**, których znaczenia są identyczne (ich definicje słownikowe pokrywają się), a ewentualne różnice sprowadzają się do właściwości użycia (łączliwości

i pragmatycznych), np. *dziecko* – *bachor*, *lingwistyka* – *językoznawstwo*, oraz **quasi-synonimy**, których definicje słownikowe mają dużą część wspólną, ale nie pokrywają się całkowicie, np. *litość* i *współczucie*. (Quasi)synonimy mają ponadto tyle samo aktywnych walencji semantycznych o tych samych rolach oraz należą do tej samej klasy części mowy. Synonimy leksykalne mogą się różnić pod względem łączliwości leksykalnej (Apresjan 2000). W niektórych podejściach różnice w parach wyrażen bliskich semantycznie opisuje się za pomocą bliżej niescharakteryzowanego pojęcia **odcienia znaczeniowego**.

W ujęciu dystrybucyjnym synonimia była przedmiotem badań m.in. Marii Schabowskiej (1970, 1994), por. wyróżnione typy: **synonimy poznawcze**, tj. różniące się ilością i jakością semów właściwych danej jednostce semantycznej (np. *litość* – *współczucie*), **synonimy zakresowe**, tj. wyrazy równoznaczne różniące się zakresem użycia (np. *kartofle* – *ziemniaki* – *grule* – *pyry*) oraz **synonimy afektywne**, tj. różniące się obecnością semów wartościujących (np. *nieść* – *taszczyć*).

Bliskoznaczność wyrażen jest także charakteryzowana za pomocą pojęcia **plezjonimii** (Nagórko 1998). Wyróżnia się trzy typy plezjonimów: 1. kognitywne, np. *kandydat* – *pretendent*; 2. gradacyjne, np. *pociąg* – *pasja* – *fascynacja*; 3. pragmatyczne, np. *kobieta* – *babizson*. Rozróżnienia te zostały zastosowane w „Dystynktywnym słowniku synonimów” (Nagórko, Łaziński, Burkhardt 2004). W większości słowników synonimów zrównuje się zakresy pojęć *synonim* i *wyrażenie bliskoznaczne*.

Analiza wyrażen quasi-synonimicznych stanowi podstawę opisu znaczeń wyrażen i ustalania ich reprezentacji semantycznych w ramach semantyki redukcjonistycznej.

2.3. Antonimia

Antonimia jest jednostronną relacją opartą na przeciwności sensów wyrażen, polegającą na implikowaniu przez dane wyrażenie negacji treści innego wyrażenia, np. *mokry* – *suchy*, por. *Z tego, że o czymś możemy powiedzieć „mokry”, wynika, że możemy o tym czymś powiedzieć „nie suchy”, ale z tego, że możemy o czymś powiedzieć „nie suchy”, nie wynika, że możemy o tym czymś powiedzieć „mokry”, por.:*

antonimia	$(p \rightarrow \neg q) \wedge \neg (\neg q \rightarrow p)$
-----------	---

W odróżnieniu od antonimii relacja **wykluczania (sprzeczności)** między sensami wyrażen (w niektórych ujęciach traktowana jako podtyp antonimii w szerokim sensie, zob. np. Apresjan 2000; por. rozróżnienie przeciwieństwa i sprzeczności w: Lyons 1984) bazuje na komplementarności sensów wyrażen (por. opozycję przeciwstawników i uzupełników Lyonsa (1984), por. np. *żywy* – *martwy*, por.:

sprzeczność	$(p \rightarrow \neg q) \wedge (\neg q \rightarrow p)$
-------------	--

Jurij Apresjan (2000) jako podstawowe typy semantyczne antonimów wyróżnił: (a) typ *Anti*₁, w którym antonim neguje część definicji, por. np. typ ‘zaczynać’ – ‘przestawać’, np. *wlać* – *wylać*; (b) typ *Anti*₂, w którym antonim neguje całą definicję wyrazu, por. *P* – *nie P*, np. *zdrowy* – *chory*; (c) typ *Anti*₃, związany z opozycją gradacyjną między

leksemami, np. *częsty* – *rzadki*. Wyrażenia różniące się nie tylko składnikami ‘nie’, ‘więcej/mniej’ to **quasi-antonimy**, np. różnica stopnia, *dopiero co* – *dawno*, ocena negatywna vs. brak oceny, np. *guzdrać się* – *spieszyć się*. Jednym z systemowych środków tworzenia antonimów są prefiksy, np. *a-*, *anty-*, *bez-*, *dez-*, *nie-* (zob. Lyons 1984; Apresjan 2000; por. Tokarski 1976; Żurowski 2006; Pstyga 2010).

Między antonimami leksykalnymi na ogół zachodzi asymetria semantyczna, jeden z funktywów relacji jest prostszy semantycznie niż drugi, por. np. *mokry* – *suchy*, *zdrowy* – *chory* (Mielczuk 1972; Wierzbicka 1975).

2.4. Konwersja

Konwersja jest relacją symetryczną polegającą na zachodzeniu ekwiwalencji sytuacyjnej w parach wyrazów co najmniej dwumiejscowych o różnych strukturach syntaktycznych, np. $R(x, y) \leftrightarrow R'(y, x)$ (Lyons 1984). Otto Jespersen (1924) opisywał ten typ relacji jako syntaktyczną zamianę funkcji dopełnienia i podmiotu, por. np. *A poprzedza B* – *B następuje po A*; wskazywał także na istnienie analogicznych przekształceń w innych klasach wyrażen: przymiśków, przymiotników, rzeczowników czy czasowników, np. *nad* – *pod*, *starszy* – *młodszy*, *egzaminator* – *egzaminowany*, *mieć* – *należać* (Apresjan 2000: 241–242). Relacje między antonimią a **konwersywnością** analizował Lyons (1984).

Semantyczna funkcja konwersji polega na przekazywaniu różnicy w tzw. akcencie logicznym, w podziale na temat i remat, bazującym na odmiennym rozkładzie informacji znanej i nieznaney. Konwersy to pary wyrazów o odwróconych strukturach ról (aktantów), identyczne pod względem denotacji. Dwa wyrażenia są **konwersami leksykalnymi**, jeśli (a) w ich definicjach występują te same elementarne predykaty, (b) mają odwrócone struktury ról (lub aktantów), (c) należą do tej samej klasy części mowy. Przekształcenia konwersowe wyrażane są nie tylko za pomocą konwersów leksykalnych, ale także np. predykatów symetrycznych, por. *A równa się B* – *B równa się A*. Regularnym sposobem tworzenia konwersów są np. formy bierne. Wyrażenia leksykalne niespełniające warunku identyczności definicji to **quasi-konwersy**, por. np. *Wyrósł z ubrania* vs. *Ubranie zrobiło się za małe na niego* (nie jest podana przyczyna) (Apresjan 2000: 240–265).

2.5. Meronimia i holonimia

Relacja częstkowości odzwierciedla hierarchiczne uporządkowanie par leksykalnych dobranych według kryterium ‘część’ : ‘całość’, np. *noga* : *ciało*, *koło* : *rower*. Między niektórymi funktywami zachodzi relacja przechodniości, np. (*mankiet* : *rękaw*) i (*rękaw* : *marynarka*) → (*mankiet* : *marynarka*), por. *Ta marynarka nie ma mankietów*, w innych parach przechodniość nie zachodzi, por. (*klamka* : *drzwi*) i (*drzwi* : *dom*) vs. (*klamka* : *dom*), por. **Dom ma klamkę*. Ustalenie relacji częstkowości może bazować na wiedzy o świecie (np. drzwi mają klamkę), ale są w systemie języka także takie leksemy, których znaczenia nie da się opisać bez odwołania się do relacji częstkowości, np. *ręka*. Zob. Lyons 1984: 298–303.

Relacja częstkowości jest asymetryczna; między wyrażeniem charakteryzującym część składową względem całości zachodzi **meronimia**, np. *ręka* : *ciało*; relacja konwersywna względem meronimii to **holonimia**, por. *rower* : *koło*.

3. Relacje semantyczne a definiowanie pojęć

Definiowanie polega na przyporządkowaniu objaśnianemu wyrażeniu (*definiensowi*) pewnej struktury równoważnej mu pod względem znaczenia (w przykładzie na metajęzyk semantyczny, por. koncepcje Jurija Apresjana, Anny Wierzbickiej, Andrzeja Bogusławskiego), o mniejszym stopniu złożoności semantycznej (*definiendum*). Zgodnie z klasyczną zasadą Arystotelesa (*genus proximum et differentia specifica*) podstawę definicji stanowią hiperonimy – odesłanie do bardziej ogólnego pod względem treści wyrażenia pozwala na wskazanie jego kategorii nadrzędnej. Hiperonimy wyższego piętra mają często status wyrażen prostych semantycznie, por. *semy*, z których buduje się eksplikacje semantyczne wyrażen.

Ze względu na ten sam stopień złożoności semantycznej definiowanie za pomocą synonimów oraz szeregów quasi-synonimicznych uznaje się za błąd w definiowaniu (Apresjan 1972; Wierzbicka 1975; Zaron 2006). Aby zachować właściwy kierunek objaśniania (od wyrażen bardziej złożonych do prostszych), hierarchię semantyczną branych pod uwagę wyrażen należy ustalić w wyniku analizy ich treści, por. np. *żebrak – żebrac, piłować – piła, zamknięty – otwarty* (Mielczuk 1972).

4. Relacje semantyczne między strukturami składniowymi

Obok synonimii leksykalnej wyróżnia się **synonimię składniową**, która polega na zachodzeniu relacji równoznaczności między różnokształtnymi strukturami syntaktycznymi. Obejmuje ona różnorodne zjawiska, w tym np. struktury z tzw. wyrażeniami pomocniczymi, np. przyimkami (por. np. *Dziewczyzna, która ma niebieskie oczy. – Dziewczyzna o niebieskich oczach.*), tym samym nie ma wyraźnej granicy między zjawiskami leksykalnymi a składniowymi. Przyjmuje się, że synonimy składniowe – tak samo jak leksykalne – mają charakter systemowy (istnieją w zasobach środków językowych), por. np. *Zachorował z przejeżdzenia. i Zachorował, gdyż się przejadł.*, wyróżnia się także synonimy składniowe dokładne i niedokładne (Wierzbicka 1991).

Za pomocą syntaktycznych środków synonimicznych (transformacji syntaktycznych) dokonuje się przekształcania wypowiedzi; parafrazowanie językowe jest podstawą zarówno poprawnego generowania tekstów, jak i przekładu międzyjęzykowego (Apresjan 2000). Umiejętność wyrażania na różne sposoby tej samej treści i dokonywania transformacji na strukturze zdań jest także istotna z punktu widzenia glottodydaktyki (Klebanowska 1990).

5. Relacje semantyczne a tworzenie tekstu

Wyrażenia, które pozostają względem siebie w relacjach semantycznych, mogą podlegać wzajemnym substytucjom w tekście. W modelu Sens↔Tekst w regułach parafrazowania ze względu na relacje znaczeniowe między wyrażeniem wyjściowym a docelowym wyróżnia się **przekształcenia równoznaczne** (inwariantne, ekwiwalentne) dokonywane za pomocą dokładnych synonimów, antonimów, konwersów itp., np. *Konwent całkowicie ufal młodemu generałowi – Młody generał cieszył się całkowitym zaufaniem konwentu*, oraz **przekształcenia implikacyjne** (nieinwariantne, jednostronne) polegające na całkowitym zawieraniu się

znaczenia wyrażenia docelowego w wyrażeniu wyjściowym, dokonywane przy użyciu quasi-synonimów, quasi-konwersów itp., np. *Wyleczył się* → *Wyzdrowiał* → *Jest zdrow* (Apresjan 2000: 300–309). Podstawowymi środkami językowymi umożliwiającymi tworzenie parafraz syntaktycznych są środki synonimiczne (w szerokim sensie), zob. 6.2.

Z punktu widzenia przekształceń semantycznych istotnych dla zachowania spójności tekstu → SPÓJNOŚĆ TEKSTU funkcję wyrażen anaforycznych mogą pełnić wyrażenia pozostające względem siebie w relacji synonimii (*Zrobił to mąż mojej córki. (Ten) Mój zięć jest bardzo zdolny.*) i hiponimii, np. *Znaleźliśmy psa. Zwierzę było zupełnie ogłuszone.* (zob. Topolińska 1984). Hiponimy mogą także być używane w konstrukcjach typu *x i inne y*, np. *krowy i inne zwierzęta* vs. **krowy i inne kwiaty* (Lyons 1984: 282).

6. Relacje semantyczne w wybranych koncepcjach semantycznych

6.1. Relacje sensu w teorii pól semantycznych

W teorii pól semantycznych słownictwo danego języka ujmuje się jako system leksemów powiązanych ze sobą sensem. W koncepcji Triera (rozwijanej przez Weisgerbera) wartość wyrazu można ustalić tylko poprzez jego zdefiniowanie w relacji z wyrazami sąsiednimi i opozycyjnymi; wyraz ma sens tylko jako część całego systemu. Struktury pól leksykalnych w różnych przekrojach synchronicznych są różne, ale pokrywają to samo pole pojęciowe. W ramach tej koncepcji przedmiotem analiz były paradygmatyczne relacje sensu. Z kolei Porzig opracował koncepcję pól semantycznych opartych na stosunkach syntagmatycznych w parach wyrazów, np. *pies – szczekać, ręka – chwycić*. Koncepcje te uzupełniają się, opis struktury słownictwa musi bowiem obejmować zarówno relacje paradygmatyczne, jak i syntagmatyczne zachodzące między wyrażeniami tworzącymi dane pole leksykalne (Lyons 1984: 244–261). Bazując na tych rozróżnieniach, J. Lyons wyróżnił dwa rodzaje relacji semantycznych: 1. oparte na stosunkach paradygmatycznych (hiponimia i synonimia); 2. oparte na stosunkach syntagmatycznych (antonimia) (Lyons 1984).

6.2. Funkcje leksykalne w modelu Sens↔Tekst

Podstawowy dla modelu Sens↔Tekst system parafrazowania bazuje na rozpoznaniu synonimicznych środków języka, umożliwiających tworzenie parafraz (w szerokim sensie) w wyniku przekształceń leksykalno-syntaktycznych. Obok synonimów leksykalnych w parafrazowaniu wykorzystuje się derywaty, wyrazy wieloznaczne, konwersy, a także antonimy. Określone przyporządkowania wyrażen wariantywnych opisuje się za pomocą funkcji leksykalnych: 1. zamian leksykalnych, tj. związków semantycznych na osi paradygmatycznej polegających na pokrywaniu się (całkowitym lub częściowym) znaczeń wyrażen językowych, oraz 2. parametrów leksykalnych, tj. związków semantycznych na osi paradygmatycznej, zachodzących między wariantami leksykalnymi tego samego znaczenia występującymi przy różnych wyrazach. Bazę zamian leksykalnych tworzą synonimy właściwe (*Syn*), konwersy (*Conv*) i derywaty czysto syntaktyczne (S_o , A_o , Adv_o , V_o) (reprezentują one synonimię w szerszym znaczeniu); pokrewne zamianom są funkcje leksykalne *Anti* (antonim) i *Gener* (wyraz rodzajowy). Z kolei w obrębie parametrów leksykalnych jako synonimy traktuje się wyrazy o takim samym lub zbliżonym znaczeniu, które nie występują w tym samym kontekście

(nie są wzajemnie substytuowalne), por. np. *Magn* ('bardzo'): (*dureń*) *kompletny*, (*cisza*) *grobowa*, (*umieć*) *doskonale*, (*okrągły*) *idealnie* (Apresjan, Mielczuk, Żołąkowski 1972; Mel'čuk 1974; Apresjan 2000: 49–65).

6.3. Relacje semantyczne w semantyce redukcjonistycznej

Zgodnie z ideą poszukiwania różnic F. de Saussure'a ustalenie wartości semantycznej elementów systemu jest procedurą dokonywaną w oparciu o analizę znaczeń wyrażen reprezentujących ten sam podsystem leksykalny, zwłaszcza quasi-synonimicznych. Celem analizy jest przypisanie danej jednostce leksykalnej eksplikacji semantycznej (Wierzbicka 1969, 1975), paralokucji, reprezentacji semantycznej (Bogusławski 1988). Przyjmuje się, że uchwycenie znaczenia jednostki języka nie jest możliwe poza systemem opozycji, w które ta jednostka wchodzi (Danielewiczowa 2012: 35). Odbiciem niepokrywających się struktur treści wyrażen quasi-synonimicznych są różnice w ich parafrazach semantycznych. Jako narzędzia analizy semantycznej, służące wykryciu komponentów treści wyrażen bliskich semantycznie stosuje się głównie implikację semantyczną → IMPLIKACJA SEMANTYCZNA i testy sprzecznościowe (zob. Zaron 2006), w mniejszym stopniu także analizę kontekstową i procedury substytucyjne. Przyjmuje się, że wszystkie elementy systemu leksykalnego, w tym wyrażenia funkcyjne i metatekstowe, są bytami znaczącymi; celem ich opisu semantycznego jest różnicowanie wyrażen w szeregach bliskoznacznych (zob. np. Wierzbicka 1969, 1971; Bogusławski 2003; Kisiel 2008; Danielewiczowa 2012).

7. Relacje leksykalno-znaczeniowe w tzw. sieciach leksykalnych (WordNet/Słowosieć)

Polski WordNet (Słowosieć (online)) jest elektronicznym relacyjnym słownikiem semantycznym, który ma odzwierciedlać system leksykalny języka polskiego. Uwzględniono w nim cztery klasy wyrażen: rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki i przysłówki. System semantyczny ujmowany jest jako sieć relacji leksykalno-znaczeniowych. Zbiory wyrażen o wspólnych właściwościach konstytutywnych tworzą synsety, jednostki zawarte w synsecie uznaje się za synonimy (częściowe). Relacje mogą zachodzić między synsetami lub między poszczególnymi wyrażeniami. Wyróżniono ok. 40 typów relacji, obok hiponimii, synonimii, antonimii czy konwersji, także np. stanowność, kauzację, gradacyjność, rolę, podobieństwo, nacechowanie, stopniowanie; uwzględnia się również zależności między wyrażeniami reprezentującymi różne części mowy (np. derywaty transpozycyjne uznawane są za **synonimy międzyparadygmaticzne**). Dla określenia luźnego związku między wyrażeniami używany jest termin **fuzzynimia** (np. *dom* – *wiecha*). Wskazywane są też ekwiwalenty z j. angielskiego, por. np. **synonimię międzyjęzykową**. Do rozpoznawania relacji semantycznych stosuje się także metody automatyczne. Najważniejszą relacją synsetów jest hiponimia, stanowi ona podstawę wszystkich sieci znaczeniowych.

→ IMPLIKACJA SEMANTYCZNA, POLE SEMANTYCZNE, RELACJE PARADYGMATYCZNE
I SYNTAGMATYCZNE, SPÓJNOŚĆ TEKSTU

Literatura

- Apresjan, J.D. 1972. „Definiowanie znaczeń leksykalnych jako zagadnienie semantyki teoretycznej”, tłum. J. Faryno. W *Semantyka i słownik*, red. A. Wierzbicka. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–PAN, 39–57.
- Apresjan, J.D. 1974. „Antonimy leksykalne i przekształcenia wyrażen antonimicznych”, tłum. E. Janus. W *Tekst i język: problemy semantyczne*, red. M.R. Mayenowa. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 177–199.
- Apresjan, J.D. 2000. *Semantyka leksykalna: synonimiczne środki języka*, wyd. 2, tłum. Z. Kozłowska, i A. Markowski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Apresjan, J.D., I.A. Mielczuk, i A.K. Żółkowski. 1972. „Próba objaśniająco-kombinatorycznego słownika języka rosyjskiego”, tłum. J. Faryno. W *Semantyka i słownik*, red. A. Wierzbicka. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–PAN, 79–93.
- Bednarek, A., i M. Grochowski. 1997. *Zadania z semantyki językoznawczej*, wyd. 2. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Bogusławski, A. 1988. *Język w słowniku: desiderata semantyczne do wielkiego słownika polszczyzny*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bogusławski, A. 2003. „Może» i «być może»”. W *Prace językoznawcze dedykowane Profesor Jadwidze Sambor*, red. R. Huszcza, i J. Linde-Usiekiewicz. Warszawa: Wydział Polonistyki UW, 11–43.
- Danielewiczowa, M. 2012. *W głąb specjalizacji znaczeń: przysłówkowe metapredykaty atestacyjne*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Jadacka, H. 1986. „Synonimia słowotwórcza – perspektywy badawcze”. *Poradnik Językowy* 6: 404–412.
- Jespersen, O. 1924. *The Philosophy of Grammar*. New York: Holt.
- Kisiel, A. 2008. „Synonimia wyrażen funkcyjnych na przykładzie partykuł wyróżniających”. W *Nowe studia leksykograficzne 2*, red. P. Żmigrodzki, i R. Przybylska. Kraków: Wydawnictwo Lexis, 173–190.
- Klebanowska, B. 1990. *Synonimia składniowa: ćwiczenia dla cudzoziemców*. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Lyons, J. 1989. *Semantyka*, t. 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Markowski, A. 1986. *Antonimy przymiotnikowe we współczesnej polszczyźnie na tle innych typów przeciwstawień leksykalnych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mel’čuk, I.A. 1974. *Opyt teorii lingwističeskix modelej «Smysl ⇔ Tekst»*. *Semantika, Sintaksis*. Moskwa: Nauka.
- Mielczuk, I.A. 1972. „O określaniu większej/mniejszej złożoności semantycznej wyrazów przy różnych relacjach semantycznych”, tłum. E. Janus, i Z. Zaron. W *Semantyka i słownik*, red. A. Wierzbicka. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–PAN, 59–77.
- Nagórko, A. 1998. „Synonimia kontekstowa i sytuacyjna: implikacje leksykograficzne”. *Prace Filologiczne* 43: 327–340.
- Nagórko, A., M. Łaziński, i H. Burkhardt. 2004. *Dystynktywny słownik synonimów*. Kraków: Universitas.
- Pisarek, W. 1967. „Pojęcie pola wyrazowego i jego użyteczność w badaniach stylistycznych”. *Pamiętnik Literacki* 58(2): 493–516.
- Pstyga, A. 2010. *Słowotwórcza kategoria negacji: prefiksalne negatywa rzeczownikowe we współczesnym języku polskim i rosyjskim*. Gdańsk: Wydawnictwo UG.

- Schabowska, M. 1970. „Poznawcza wartość synonimu”. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie* 38(1): 109–115.
- Schabowska, M. 1994. „O synonimii”. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie* 168(8): 221–229.
- SłowoSieć [online]. <http://plwordnet.pwr.wroc.pl/wordnet/>.
- Tokarski, R. 1976. „Funkcja morfemu «nie-» w przymiotnikach zaprzeczonych”. W *Semantyka tekstu i języka*, red. M.R. Mayenowa. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 281–290.
- Wierzbicka, A. 1969. *Dociekania semantyczne*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wierzbicka, A. 1971. „Metatekst w tekście”. W *O spójności tekstu*, red. M.R. Mayenowa. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 105–121.
- Wierzbicka, A. 1975. „W poszukiwaniu tradycji: idee semantyczne Leibniza”. *Pamiętnik Literacki* 66(1): 109–126.
- Wierzbicka, E. 1991. *Synonimia składniowa konstrukcji przyczynowo-skutkowych we współczesnej polszczyźnie*. Warszawa: Wydawnictwa UW.
- Zaron, Z. 2006. „Problemy z definicją synonimiczną (na przykładzie definiowania «szacunku 1»)”. *Prace Filologiczne* 51: 493–503.
- Żurowski, S. 2006. „Negatywne prefiksy polszczyzny”. *Linguistica Bidgostiana* 3: 224–234.